

**ПРАКТИКО-ОРІЄНТУВАЛЬНЕ НАВЧАННЯ УЧНІВ
ПРАВознавства в Україні – від освітньої програми «STREET
LAW» до предмета «ПРАВознавство. ПРАКТИЧНИЙ КУРС»**

Інститут педагогіки НАПН України, відділ суспільствознавчої освіти

ЗМІСТ

Вступ

1. Специфіка програми Street Law в окремих країнах світу
2. Загальна характеристика програми правової освіти «Практичне право» (Україна)
3. Зміст та навчально-методичне забезпечення курсу за вибором учнів «Практичне право» (8 (9) клас)
4. Особливості змісту й організації навчання учнів практичного курсу правознавства (9 клас)

Висновки

Вступ

Актуальність статті обумовлена завданнями правової освіти на шляху розбудови й збереження української державності, становлення громадянського суспільства в Україні. Сучасні виклики й тенденції розвитку України вимагають від громадян не лише політичної, соціально-економічної активності, а й усвідомлення ролі та значення в житті суспільства, ініціативи та активних дій у власних і суспільних цілях та інтересах.

У динамічно змінюваному світі ефективність діяльності молоді залежить від її соціальної мобільності, вміння реалізовувати й захищати свої права і законні інтереси, керуватися правовими знаннями у повсякденному житті. Формування таких рис є завданням середньої освіти в цілому та навчання учнів правознавства зокрема.

Окремі аспекти становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні є об'єктом наукових досліджень Б. Андрусишина, А. Гуза, Т. Ремех та ін.; науково-теоретичне обґрунтування шкільної правової освіти розроблені Л. Заблоцькою, І. Котюком, В. Семеновим, І. Усенком та ін.; особливості змісту й навчання учнів практичного курсу правознавства описані О. Пишко, О. Пометун та ін.; формування правосвідомості учнів закладів професійної освіти висвітлені Н. Ткачовою тощо.

Особливості навчання учнів правознавства представлено в наукових розвідках А. Будас, С. Нетьосова, Н. Письменної, О. Пишко, Т. Ремех, Л. Рябовол та ін. (формування й структура правової предметної компетентності учнів / студентів); Т. Головань (формування пізнавального інтересу учнів до правознавства); Н. Жидкової (правові вміння учнів та їх формування); А. Киричук (модульно-рейтингова система оцінювання учнів із правознавства); І. Матвієнка (формування ціннісних орієнтацій учнів у навчанні правознавства) тощо.

Питання методики навчання учнів правознавства знаходимо в статтях і методичних розробках І. Бондарук, Ф. Брецька, О. Наровлянського, В. Машіки, Л. Пилипчатіної, С. Ратушняка, І. Усенка, Т. Філіпенко та ін. Оновлений погляд на проблему становлення шкільного суспільствознавства (в тому числі й правознавства) представлено в новітніх дисертаційних дослідженнях І. Смагіна (2011) та В. Арешонкова (2015).

Утім, окреслена нами проблема не була предметом окремого наукового дослідження, є актуальною і потребує наукової розробки.

Метою нашої статті є характеристика становлення практичної спрямованості шкільного правознавства та його еволюції від правової освітньої програми Street Law через елективний пропедевтичний курс «Практичне право» до навчального предмета «Правознавство. Практичний курс» для 9-го класу.

Як зазначається в низці праць із даної тематики, шкільний предмет «Основи правознавства», що викладався в загальноосвітніх навчальних закладах України до 2009-2010 навчального року, попри його окремі позитивні характеристики, мав низку недоліків. До них дослідники зараховують

затеоретизованість змісту курсу, відсутність його практичної спрямованості, обмежені можливості щодо формування пізнавального інтересу до правознавства та ціннісних орієнтацій учнів, розвитку їхньої громадянської компетентності, орієнтації на спеціальності, пов'язані з юриспруденцією та ін. Низка дослідників висловлюють думку й про те, що в силу цих слабких сторін зміст предмета недостатньо засвоювався більшістю учнів.

Наприкінці 1990-х років серед педагогів-практиків виникла ідея створення пропедевтичного курсу правознавства. Розроблення його основ збіглося в часі з поширенням на теренах України чисельних міжнародних програм правової та громадянської освіти молоді, серед яких значну роль відіграла міжнародна програма з правової освіти підлітків «Street Law», що реалізувалась у 1997–2004 роках в Україні та інших країнах освітньою організацією Street Law Inc. (Вашингтон, США).

1. Специфіка програми Street Law в окремих країнах світу

Street Law увійшло в мову юридичних і педагогічних кіл США кілька десятиліть тому й використовувалося для позначення освітніх програм практичного застосування права. Англійське словосполучення *street law* (вуличне право) відзеркалює ідею надання певним категоріям населення (передусім школярам) знань про правові проблеми, з якими вони стикаються в своєму повсякденному житті. Походження цього терміну частково пов'язане з американським висловом «*to be street smart*», що дослівно означає «бути розумним по-вуличному», тобто володіти способом мислення, заснованим на практичних знаннях, а не лише здобутих із книг. Відтак основна ідея полягає в тому, що абстрактні правові принципи не зможуть допомогти людям так, як їхня практична поінформованість щодо способів діяльності в певній ситуації та знання конкретних шляхів розв'язання власної правової проблеми [17].

Коротко зупинимося на історії руху Street Law. Його започатковано 1971 року з ініціативи юридичного факультету університету в Джорджтауні (США). Студенти, які вивчали юридичні науки, при керуванні викладачів почали проводити лекційні заняття з права для учнів одного з бідних районів міста, а

пізніше й засуджених неповнолітніх осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі й виправних колоніях. Протягом наступних 35-ти років програма Street law була розповсюджена в 40 американських університетах й стала найпоширенішою формою правового навчання американської молоді. В 1990-х роках окремі ідеї освітньої програми Street Law склали основу правових програм, що впроваджувалися більш як у 30-ти країнах світу.

Для реалізації освітніх правових програм Street Law більш як 30 років тому була заснована організація Street Law Inc (попередня назва NICEL - Національний інститут правової освіти громадян). В нормативних документах цієї організації основною метою впроваджуваних нею освітніх програм організації проголошувалося перетворення принципів права та практичних правових концепцій у положення, зрозумілі й реальні для школярів та непрофесіоналів у юридичній сфері, а також сприяння вихованню активних громадян, які критично оцінюють правову систему, відстоюють свою позицію й досягають успіху [17].

Зазначимо, що основною цільовою групою Street Law протягом кількох десятиліть залишалися старшокласники, однак існували підвиди програми, скеровані на різне коло осіб, серед яких були учні початкової школи, студенти неюридичних факультетів вищих навчальних закладів, юнаки і дівчата, які перебували у виховних і виправних закладах, а також засуджені особи.

Для досягнення освітніх цілей програмних проєктів організацією Street Law були розроблені навчальні програми практичної правової освіти школярів та навчально-методичний комплекс, до якого входили підручник для учнів, посібник для вчителя, відеоматеріали й збірники тестів. Ці навчальні матеріали перевидавалися кожні 4 роки. Крім цього, були розроблені й видані навчально-методичні комплекти для впровадження спеціальних програм, серед яких такі як «Підлітки, злочинність і місцева громада», «Розв'язання проблем за допомогою медіації», «Проведення навчальних ігрових судових процесів», «Права людини для всіх» тощо [17]. Зазначимо, що всі названі вище матеріали

й видання наразі залишаються найпопулярнішими серед американських вчителів та учнів окремих штатів.

Тут слід наголосити бодай на одній суттєвій відмінності освітніх програм Street Law від наявних у той час (90-ті роки ХХ ст.) в Україні програм освіти в галузі права/прав людини – те, що в їх реалізації були задіяні не тільки вчителі, а й студенти юридичних факультетів вищих навчальних закладів, юристи, які викладали практико-орієнтовані курси права в школах, громадських центрах та місцях відбування покарань неповнолітніми особами. Відтак зазначені освітні програми можуть розглядатися нами в площині підвищення загального правового рівня населення, а не як виключно шкільні курси/предмети.

Саме в цьому контексті цікавим для нас видається варіація програми Street Law, поширена у 1980-х роках в Південно-Африканській Республіці, основоположником якого вважається Дейвід Маквойд Мейсон – професор університету в Дурбані (провінція Натал).

У Південно-Африканській Республіці програми Street Law використовувалося для навчання так званих «paralegals» – осіб, які походили з бідних прошарків суспільства й не мали юридичної освіти. Основним завданням цих програм була консультативна допомога людям у розв’язанні нескладних юридичних проблем (як отримати соціальну допомогу з безробіття, як укласти договір найму, як успадкувати майно тощо). Зазначимо, що великого значення для розвитку й успіху програм практично орієнтованої правової освіти мало укладання та видання посібника «Демократія для всіх» [17].

На початку 1990-х років освітні програми Street Law були поширені в країнах Латинської Америки (Болівія, Чилі, Еквадор, Сальвадор) та Південної Азії (Індія, Бангладеш), а наприкінці 1990-х років розпочалася реалізація регіональних проектів із розроблення та впровадження програм правової освіти формату Street Law в країнах Центральної та Східної Європи (Македонія, Чехія, Словаччина, Румунія, Молдова, Польща, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія, Росія, Україна), в Монголії й Середній Азії (Киргизстан, Казахстан, Узбекистан).

Важливо відмітити, що в країнах, долучених до програм Street Law, не було чистого копіювання їх змісту й методики. Національні програми правової освіти розроблялася за участю провідних педагогів, юристів і громадських діячів у галузі захисту прав людини, базувалася на культурі та законодавстві держави, де створювалася, та враховувала усталені підходи й традиції національної педагогіки. Крім того, ще однією загальною тенденцією впровадження програми Street Law стало й те, що в переважній більшості названих країн нею опікувалися громадські (неурядові) організації. Щодо 10 країн Східної Європи, де впроваджувалися програми Street Law, то практично в усіх них вона підтримувалася відповідним галузевим (освітнім) міністерством.

Розглянемо досвід реалізації програми правової освіти Street Law у країнах колишнього СРСР із огляду на те, що вони є схожими до нашої держави за системою державних органів, системою освіти, суспільно-політичними процесами тощо. Зазначимо, що після розпаду могутньої ідеологічно заангажованого СРСР у цих державах процес демократизації, що передбачав як підвищення активності громадян, так і заповнення вакууму їхньої правової освіченості, протікав подібним чином.

Школи Російської Федерації долучилися до освітньої програми Street Law у 1996 році, коли Санкт-Петербурзький Інститут права ім. Принца П.Г.Ольденбурзького за підтримки кількох американських освітніх організацій розпочав розроблення і втілення практичного правознавчого курсу для школярів під назвою «Живе право». Протягом майже десятиріччя цей курс повністю чи частково використовувався в навчанні учнів 8-11-х класів середньої школи, студентів неюридичних факультетів вищих навчальних закладів, а також студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладах у межах курсу «Вступ до спеціальності».

У Стратегії державної програми «Право» Російської Федерації на 1999 рік зазначалося, що проект «Основи права в середній школі» (Street Law) має два компоненти: а) створення підручників для середньої школи та їх популяризація; б) залучення студентів-юристів до викладання права в середніх школах [17].

До 1999 року було розроблено матеріали з курсу «Живе право» для 8-9-го класу, що включали: навчальну книгу для учнів, до якої увійшли тексти для домашнього читання, домашні завдання, завдання для роботи на уроці; методичну книгу для вчителя, що містила орієнтовний план курсу та детальний опис проведення уроків з додатковими коментарями з усіх правових питань курсу. Зазначимо, що автори курсу «Живе право» запозичили та творчо переробили за відповідного дозволу матеріали книги Lee P. Arbentman, Edward T. McMahon, Edward L. O'Brien «Street Law. A Course in Practical Law» (наприклад, як складати юридичні задачі та приклади) [14].

У концепції курсу «Живе право» наголошувалося на тому, що пріоритет на уроках має надаватися практичному застосуванню учнями навчального матеріалу, розв'язанню ними життєвих правових проблем і ситуацій, їхній спільній праці та творчому мисленню, а мінімум часу – лекційним, монологічним методам, простій передачі й відтворенню інформації [14].

Російський курс «Живе право», як, власне, всі програми Street Law, передбачав використання в навчальному процесі активних та інтерактивних методів: дискусії, рольової гри, моделювання ситуацій, роботи в малих групах, розв'язування проблем, задач і казусів, шкали думок, ранжування, проектних технік, мозкового штурму, а також залучення ресурсів громади (запрошення спеціалістів на заняття, проведення екскурсій до органів влади, суду тощо) та проведення позакласних заходів із відповідної тематики.

Відмітимо, що наприкінці 1990-х років курс «Живе право» був одним з найуспішніших варіантів упровадження ідей Street Law в країнах колишнього СРСР. Однак, попри добре відібраний зміст та інформативно насичені, оригінальні за змістом й яскраво ілюстровані посібники, він не став ані обов'язковим, ані елективним правовим курсом в середній школі Російської Федерації. Його спіткала доля регіональної програми, що реалізується в окремих школах недержавним юридичним вищим навчальним закладом – Санкт-Петербурзьким інститутом права ім. Принца П.Г. Ольденбурзького.

Приблизно в ті самі роки в Республіці Киргизстан упроваджувалася програма «Ми і право», аналогічна програмі Street Law. Її змістом стало навчання молоді основ права, прав людини і демократії з використанням інноваційної методики викладання. Для реалізації завдань програми в Киргизстані було створено чотири навчальних центри: у Бішкеку, Оші, Джалал-Абаді та Караколі, в яких було підготовлено 287 студентів-волонтерів, які навчили основ правових знань більш як 7000 учнів 9-10-х класів середніх шкіл. У рамках програми вони також удосконалили свої професійні навички через викладання правових курсів в школах.

На початку 2000-х років програма «Ми і право» діяла в 35 середніх школах і 13 релігійних закладах Киргизстану. Уроки за нею проводять вчителі шкіл та студенти-волонтери, які вивчають юриспруденцію [18]. Значним успіхом програми «Ми і право» в Киргизстані, на нашу думку, можна вважати те, що в на початку 2000-х років вона була впроваджена в 12 ісламських навчальних закладах (це складає 25% від загальної кількості шкіл), отже, більш як 500 вихованців медресе разом з релігійними знаннями мали змогу набути правових знань та вмінь застосування норм права в житті.

Далі коротко зупинимося на курсі під назвою «Популярне право», що впроваджувався в Казахстані. Метою цієї просвітницької програми було забезпечення доступу до інформації про право і закон усім громадянам. Її кульмінацією можна вважати укладання й видання навчального посібника «Правознавство» для учнів 10-11-х класів і методичного посібника для вчителів. Ці посібники були комбінацією практичної правової інформації з кримінального, сімейного, конституційного та споживчого права та інтерактивних методів навчання учнів. Пізніше було видано посібник «Конституційне право» для учнів 9-го класу та відповідний методичний посібник для вчителів до нього, а також розроблено посібник для учнів 7-го класу «Мандрівка у світ Конституції». Програма правової освіти «Популярне право» й нині залишається однією з ефективних програм громадянської (а не суто правової) освіти в Казахстані [16].

В Естонії в 1999-2001 роках правовою програмою для учнівської молоді зразка Street Law керував Центр громадянської освіти Інституту Яана Тиніссона. До розроблення програми й підручника з правової освіти були залучені юристи й учителі-практики, зацікавлені у формуванні цілісного навчального предмета «Правознавство» для загальноосвітніх гімназій Естонії. Результатом їх зусиль і напрацювань стала навчальна програма і підручник «Людина і Право» та їх апробація й упровадження в навчальний процес естонських гімназій. Як і в інших країнах, де популяризувалися подібні програми та навчальні матеріали, в підручнику «Людина і Право» розглядалися теми про право, галузі права, закон, викладалися основи сімейного, трудового, споживчого законодавства тощо [2]. Утім, призначений для учнів гімназій, підручник містив великі за обсягом теми з цивільного права, судочинства, пенітенціарного права тощо, що обтяжувало його зміст й ускладнювало опанування учнями ним. Сьогодні в естонських гімназіях обов'язковим є предмет «Суспільствознавство». А от інформації щодо викладання правознавства як елективного курсу у гімназіях в офіційних освітніх джерел не знайдено (в усякому разі такий курс в типових навчальних планах естонських шкіл відсутній).

У Білорусі програма правової освіти молоді, названа «Право на кожен день», являла собою серію практикоорієнтованих занять для учнів середніх шкіл. На відміну від інших країн, про які йшлося вище, в 1990-ті роки цією програмою було охоплено незначну кількість білоруських шкіл окремих населених пунктів. Сьогодні з огляду на кволі демократичні процеси в країні вона відійшла в історію [16].

2. Загальна характеристика програми правової освіти «Практичне право» (Україна)

Перші спроби реалізації в Україні правових програм на кшталт Street Law були зроблені наприкінці 90-х років минулого століття. З 1998 року в Україні громадською організацією «Інформаційно-методичний центр «Дебати» (м.

Київ) упроваджувалася програма «Практичне право», що була українським варіантом Street Law [15, 114]. Її основні напрями зазначені в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні напрями програми «Практичне право»

Напрями	Цільова група
Тренінгові заняття для підлітків у позакласний і позашкільний час	Вихованці шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо
Підготовчі тренінги за підтримки Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму	Працівники державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків
Навчальні програми й курси для загальноосвітніх навчальних закладів спільно з Міністерством освіти і науки України	Учні основної школи
Спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України	Студенти, залучені до програми «Юридичні клініки»

«Практичне право» започатковувалося й розвивалося не як спеціальна юридична освітня програма, а як програма практичного застосування молоддю права в повсякденному житті. Зазначимо, що це була не данина тогочасній моді в правовій освіті, а затребувана суспільством відповідь на виклики розпочатих в нашій державі демократичних процесів у розбудові суверенної держави та вимоги нової української держави до громадян [15, 116]. Відтак суттю програми «Практичне право» визначалося набуття молоддю в процесі інтерактивного навчання системного досвіду, що слугує основою для формування їхніх знань, навичок і ставлень, необхідних для ефективного реагування на правові питання в умовах складного швидкозмінюваного суспільства [4, 6].

Програма «Практичне право» мала на меті підвищення загального правового рівня різних верств населення українського суспільства, утім, основною цільовою групою програми залишалася учнівська й студентська молодь. У підготовленому в рамках програми першому експериментальному виданні «Кроки до права» вказувалося, що «Практичне право» – це програма, спрямована на засвоєння молоддю правових знань та вміння їх застосовувати. До слова, це видання адресувалося не лише учням і вчителям шкіл, а й працівникам державних соціальних служб та активістам громадських організацій, які працювали з підлітками з питань правової освіти [4, 2]. Концептуально базовими складниками програми «Практичне право» визначалися:

Знання. «Практичне право» надає молоді: розуміння закону, правової системи та фундаментальних принципів і цінностей, на яких базується демократія; знання про свої права й обов'язки; вмінь і навичок, що формують законослухняних, активних громадян. Учні отримують практичну інформацію про правову систему, засвоюють такі поняття, як правосуддя, права людини, свобода, відповідальність, демократія, рівність та авторитет; вчать використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони стикаються в повсякденному житті.

Дія. В навчання учні стають партнерами, набувають навичок критичного мислення, вчать проводити диспути, беруть участь у різноманітних рольових іграх. Школярі вивчають судові справи, відвідують зали суду, проводять зустрічі з офіційними особами.

Люди. Ті, хто впроваджують практичне право, співпрацюють з юристами, судьями, працівниками служб у справах неповнолітніх і міліції, законодавцями та іншими фахівцями, що допомагає пов'язати процес навчання з життям місцевої громади.

Запорука життєвого успіху. «Практичне право» допомагає молоді набути необхідних для життєвого успіху навичок, що сприятимуть розв'язанню спірних проблем і забезпечать соціальну компетентність. Навчальна взаємодія

допомагає молоді знаходити різні способи розв'язування проблем, оцінювати різні варіанти рішень та їх наслідки [4, 3-4].

Цілі програми як відповідь на питання «Навіщо включати «Практичне право» до освітніх програм для молоді» задекларовані у навчальних матеріалах програми та в двох виданнях – «Кроки до права» і «Практичне право: методичний посібник з курсу 8(9) класу». До них віднесено:

Перше – це створення міцної бази знань. «Головними елементами навчальної програми є джерела права, правові процеси, роль учасників у правових процесах, принципи права і прав людини (правосуддя, рівність, влада, свобода тощо). «Практичне право» підвищує рівень знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'язків громадян і громадянок у країні конституційної демократії... дає можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони стикаються у повсякденному житті» [7, 6-7]. Отримання правових знань є важливим для глибшого розуміння шкільних курсів історії, економіки тощо.

Друге – це розвиток критичного мислення і вміння спілкуватися з людьми. «Практичне право» сприяє розвитку в учнів навичок критичного мислення, які потребують ретельного аналізу висловлювань та позицій. Для ефективної та відповідальної участі людей у демократичному управлінні державними справами слід виробляти в них стратегії об'єктивного, відповідального та конструктивного ставлення до питань і рішень стосовно їхнього громадського і приватного життя. Через взаємодію між учасниками навчального процесу (на рівні учень-учень та вчитель-учень) уможлиблюється дослідження певних проблем, висловлення власних думок, дискутування, прояв толерантності й поваги до думок інших. Учні навчаються приймати виважені рішення, зважаючи на їх імовірні наслідки для себе, соціальної групи, суспільства, усвідомлювати власну громадянську й моральну відповідальність [7, 7].

Третє – це розвиток позитивного ставлення до верховенства права та ефективності громадських дій. «Практичне право» сприяє формуванню

позитивного ставлення до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії [7, 7]. Успіх демократії в нашій державі багато в чому залежить від позитивного ставлення громадян до правової системи та віри у справедливість і силу правосуддя.

Четверте – це розвиток прагнення і здатності молоді брати участь у суспільному житті. Участь у демократичних процесах вимагає впевненості в тому, що правова система захищає інтереси кожної людини. Молодь навчається розглядати складні (суперечливі) питання суспільної політики з різних точок зору, визначати власні інтереси й зважати на те, як вплинуть їхні рішення на суспільство у перспективі. «Практичне право» підсилює громадянську активність, пов'язуючи особисту відповідальність кожної людини із забезпеченням загальних свобод і права вибору особи. Освіта за програмою «Практичне право» передбачає різні форми участі людини в житті суспільства: голосування, висування своєї кандидатури для участі у виборах, листування з виборними представниками влади, звернення до органів влади, участь у публічних зборах та громадських слуханнях [7, 7-8].

Зазначене вище ілюструють і вміщені в посібнику «Кроки до права» теми занять 2-го розділу, об'єднані у два блоки «2.1 Успішні комунікації, розв'язування конфліктів» і «2.2 Світ права». Серед цих тем, наприклад, такі: «Не зіштовхнутися з конфліктом» (№ 2); «П'ять кроків ровесників назустріч: медіація» (№ 4); «Як і навщо створюються закони» (№ 6); «Про що ти можеш запитати у правника» (№ 7); «Чи вмієш ти користуватися своїми правами споживача» (№ 12); «Що робити, якщо я хочу працювати сьогодні» (№ 13); «Злочин і його наслідки» (№ 15) та ін. [4, 9-13].

Відмітимо, що з 1998 по 2000 рік у рамках програми «Практичне право» було проведено низку заходів, а саме: організовано інтенсивні (тренінгові) навчання різних цільових груп (учителі, студенти, члени громадських організацій); створено колектив авторів навчально-методичних матеріалів та команду кваліфікованих тренерів, які отримали відповідні міжнародні

сертифікати; розроблено та апробовано навчальні та методичні матеріали для так званої шкільної частини програми.

У 1998-1999 н.р. пілотування програми здійснювалось у 15-ти загальноосвітніх навчальних закладах, а вже в 1999-2000 н.р. кількість пілотних шкіл зросла до 60-ти. У цей час було проведено семінари-тренінги з «Практичного права» для вчителів, адміністраторів системи освіти, працівників соціальних служб для молоді та цикли навчальних занять для підлітків в інтернатах та кримінально-виховних закладах для неповнолітніх осіб, у клубах за місцем проживання дітей, підліткових літніх навчальних таборах та у школах різних регіонів України. Напрацювання й отриманий в ході реалізації «Практичного права» досвід сприяли виробленню концептуальних засад програми, стратегії її поширення, критерії відбору педагогів і юристів для участі в ній, удосконаленню змісту навчально-методичних матеріалів тощо.

3. Зміст та навчально-методичне забезпечення курсу за вибором учнів «Практичне право» (8 (9) клас)

По спливу кількох років від початку впровадження програми «Практичне право» активно залишилась лише її складова, пов'язана з правовою освітою школярів. Наприкінці 1990-х р.р. існували такі підходи до імплементації «Практичного права» у навчально-виховний процес шкіл: 1) використання подій, що стосуються права, державних, професійних та регіональних свят для привернення уваги до важливості вивчення правознавства. З цією метою вчителям, вихователям, керівникам гуртків/клубів пропонувалося запрошувати юристів для участі у виховних і навчальних заходах, як-от: дебати з правової тематики, конкурси ігрових судів, творів-есе, плакатів з проблем права, проведення зустрічей із представниками громадськості щодо розв'язання місцевих проблем; 2) спеціальний навчальний блок/курс (обов'язковий чи факультативний) на зразок «Практичного права» (це вважалося найефективнішим шляхом поширення правових знань серед учнівської молоді). Окремі блоки «Практичного права» рекомендувалося використовувати також під час різних навчальних занять; 3) уведення «Практичного права» у плани

роботи підліткових клубів, гуртків, плани позашкільної роботи навчальних закладів, оздоровчо-навчальних таборів для підлітків і молоді [7, 8].

Урешті-решт, саме так звана шкільна частина програми «Практичне право» трансформувалася в експериментальний навчальний курс із аналогічною назвою, що поширювався в українських школах громадською освітньою організацією «Вчителі за демократію та партнерство» (м. Київ).

Це збіглося в часі з переходом від знаннєвої до компетентнісної парадигми в освіті та впровадженням особисто зорієнтованого й діяльнісного підходів до навчання. Відповідно до зазначеної тенденції метою шкільних правознавчих курсів стає не лише набуття учнями правових знань, а й забезпечення необхідного рівня їхньої юридичної грамотності, формування активної громадянської позиції, виховання в них поваги до прав і свобод людини та сприяння професійній орієнтації. О.Пишко зазначає, що «в шкільному правознавстві впроваджується практико-орієнтований підхід, коли акцент у змісті правознавчих предметів і курсів та організації навчального процесу переноситься на соціальний досвід школярів як учасників різноманітних правових відносин» [5, 39].

За активної підтримки Міністерства освіти і науки України з 2000-го року у 8-му класі було введено вивчення курсу «Практичне право» спочатку як факультативного, а пізніше як курсу на вибором учнів. Цей курс започатковувався як пропедевтичний курс до вже згаданого нами теоретичного курсу «Основи правознавства» (9-й клас). Саме на цьому наголошувалося в пояснювальній записці до навчальної програми, де вказувалося на те, що «курс має пропедевтичний характер і не замінює обов'язковий курс «Основи правознавства», він доповнює і розвиває правову освіченість школярів. Головне його завдання – це зацікавити учнів правознавством, озброїти їх вміннями діяти у життєвих ситуаціях відповідно до вимог законів, закласти основи правових та громадянських знань...» [7, 9].

До основних характеристик шкільного курсу «Практичне право» віднесемо наступні: 1) він надає найнеобхідніші у житті кожної людини практичні знання,

що формують компетентного громадянина: про право та його галузі, про устрій держави та його органи, про правові організації та юридичні професії, про правові та інші мирні процедури розв'язання проблем, про основні права та обов'язки громадянина; 2) сприяє формуванню практичних навичок спілкування, публічної промови, ведення переговорів, укладання договорів, складання юридичних документів, розв'язання конфліктів, особистих і суспільних проблем; 3) формує позитивне ставлення до правових і державних механізмів, до юристів і представників державних органів через інтерактивні заняття, зустрічі зі спеціалістами, відвідування державних і громадських установ; 4) сприяє набуттю бажання й здатності участі в житті громадянського суспільства, формуванню активної життєвої позиції учня.

У навчальній програмі курсу «Практичне право» були заявлені такі основні завдання: ознайомлення школярів із правом і системою права, роллю права і юристів у житті суспільства; подолання правового нігілізму, прищеплення інтересу школярів до права, їх мотивування до дотримання приписів законів; забезпечення практичного сприйняття учнями права; закладання розуміння учнями таких фундаментальних принципів і цінностей як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка та інші, що лежать в основі Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому; сприяння вихованню правової культури учнів і формування їхньої ефективної громадянської позиції, навичок активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України; розвиток базових вмінь і навичок учнів як то критичне мислення, рефлексія, уміння міркувати, спілкуватися, спостерігати, здійснювати комунікацію в різних її формах, у тому числі й для розв'язання правових проблемних ситуацій [7, 9-10].

Зауважимо, що задекларовані програмою завдання видаються досить об'ємними як для шкільного елективного курсу. Утім, їх досягнення уможлиблювалося, на нашу думку, особливостями названого курсу та його суттєвими відмінностями від предмета «Основи правознавства» (9 клас). До таких особливостей віднесемо: практико-орієнтувальний зміст, націлений не

стільки на формування теоретичного юридичного багажу школяра, скільки на їхні вміння діяти в неоднозначних правових життєвих ситуаціях на підставі норм права і приписів закону; спрямованість курсу на ознайомлення учнів із основними юридичними поняттями під кутом практичного застосування; інноваційна методика навчання учнів (мозкові штурми, поєднання індивідуальної, парної, групової роботи, проведення ділових, імітаційних, сюжетних, рольових ігор, систематична робота з фрагментами джерел права, аналіз і розв'язання правових ситуацій тощо).

Укладачі програми зазначали, що курс «Практичне право» впроваджувався з метою набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, що можуть бути використані ними в повсякденному житті (про що запитати юриста; як не стати жертвою злочину; як влаштуватися на роботу; як стати власником; як поводитися в суді чи у відділку міліції; як захистити свої права споживача тощо). Курс мав забезпечити мотивацію школярів на подальшу правову освіту, формування й підтримку їхнього стійкого інтересу до права через систему занять відповідної тематики; залучення батьків та ресурсів громади до навчання школярів практичному праву (юристів, державних службовців тощо).

На нашу думку, основними умовами ефективності навчання учнів курсу «Практичне право» можна визначити такі: збалансованість мети, змісту, методів і результатів вивчення курсу; побудовані на взаємодії (інтерації) методи і форми навчання учнів; залучення до навчального-виховного процесу фахівців – юристів, державних службовців, правоохоронців тощо у якості ресурсних осіб.

Таким чином, курс за вибором учнів «Практичне право» став своєрідним поєднанням змісту й методики: учні здобували інформацію про право, закони, правову систему, права й обов'язки шляхом освітніх стратегій, що сприяють реалізації кооперативного (колективно-розподільного) навчання, розвитку критичного мислення й позитивної взаємодії [7, 6].

Зазначимо, що впровадження в українських школах інноваційного за змістом і методикою навчального курсу потребувало створення навчально-методичного комплексу та організації підготовки вчителів.

Розпочнемо з книги для вчителя. В 2001 році вийшов із друку згадуваний нами посібник для вчителів «Практичне право: методичний посібник з курсу 8 (9) класу», що містив опис основних методів і технологій навчання, використовувані в курсі, підходи до оцінювання учнів за умов інтерактивного уроку, а також методичні рекомендації до уроків курсу [7]. Візьмемо на себе сміливість назвати цей посібник першою інноваційною книгою такого роду в Україні принаймні з трьох причин.

1. У посібнику було представлено опис біля двох десятків активних й інтерактивних методів навчання, серед яких як відомі й використовувані на той час в навчальному процесі українських шкіл методи (наприклад, групова робота, дискусія) чи запропоновані саме для правознавчого курсу (наприклад, аналіз правової ситуації, імітація судового слухання), так і ті, що застосовувалися в програмі Street Law і були адаптовані до нашої школи (наприклад, «метод прес», «ажурна пилка», «акваріум», «мікрофон» тощо).

2. До кожного розділу курсу і кожної теми були сформульовані очікувані результати. Саме результати, а не триєдина мета, як було прийнято в школах тоді. Ці результати були конкретними, вимірюваними, спрямованими на знання, вміння, навички і ставлення та подавалися у дієсловах (розповідати, пояснювати, набути, висловлювати тощо).

3. Для подолання труднощів оцінювання учнів і виставлення їм оцінок, що виникають у вчителів при організації й проведенні уроків із застосуванням інтерактивних методів, у посібнику було вміщено окремий розділ «Оцінювання в курсі «Практичне право», де вчителю надавалися поради щодо того, як організувати оцінювання учнів, як розробити нові інструменти оцінки та які прийоми оцінювання застосовувати на уроках.

Тепер щодо посібника «Практичне право» для учнів. Він був виданий у 2002 році за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

(накладом 2500 примірників) і безоплатно поширений в школах, що брали участь у проекті [8]. Ця навчальна книга відрізнялася новими як на той час підходами до змісту й структурування тексту та організації методичного апарату. По-перше, для орієнтації учнів у посібнику використані піктограми, в уроках вміщено фрагменти відповідних нормативно-правових актів, учням пропонуються практичні поради й зразки юридичних документів і т.д. По-друге, кожний урок у посібнику розпочинається сформульованими очікуваними результатами під рубрикою «Після цього уроку ви зможете», а наприкінці уроку подаються запитання й завдання для перевірки цих результатів. По-третє, в посібнику містяться принципово нові елементи методичного апарату – завдання для організації інтерактивного навчання учнів та опис методів роботи на уроках. Зауважимо, що з збільшенням кількості шкіл, що впроваджували курс за вибором учнів «Практичне право», наступні видання посібника для учнів здійснювались на комерційній основі (у 2004-2006 роках вийшло накладом більше 25000 примірників) [9].

Наголосимо, що навіть короткий опис особливостей курсу «Практичне право» та навчально-методичної літератури до нього свідчить про необхідність організації спеціальної підготовки вчителів. Така підготовка здійснювалася тренерами громадської організації «Вчителі за демократію та партнерство» у формі тренінгових занять, літніх і зимових шкіл для вчителів із залученням фахівців у сфері юриспруденції. За кілька років більше як 3000 українських учителів опанували інтерактивною методикою викладання курсу «Практичне право». Цікаво, що це вплинуло на більшість із них і в плані особистісного становлення. Проведені нами протягом кількох років опитування засвідчили, що багато вчителів не тільки зросли професійно, а й піднялися кар'єрною драбиною, обійнявши посади шкільних адміністраторів, методистів, керівників і викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Утім, для успішного впровадження курсу недостатньо лише підготувати вчителів – слід було донести ідею й обґрунтувати потребу такого курсу до

адміністраторів шкіл і управлінь освіти та заручитися їхньою підтримкою. Тому і для цієї категорії проводилися презентації курсу, міні тренінги тощо.

Отже, резюмуючи, зазначимо, що широка географія поширення курсу за вибором учнів «Практичне право» та викладання його в 2002-2005 роках майже в 10000 українських школах (що становило приблизно 35% усіх загальноосвітніх навчальних закладів) як курсу за вибором учнів і після закінчення проектної діяльності програми Street Law в Україні свідчить, із одного боку, про його актуальність, своєчасність і затребуваність, а з іншого – про ефективність упровадження в Україні. Крім того, можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що інноваційні ідеї, позитивний досвід, накопичений в ході викладання курсу «Практичне право», напрацювання розробників програми, авторів навчально-методичного комплексу, вчителів і методистів, залучених до цього процесу, став підґрунтям і сприяв появі нового правознавчого предмета.

4. Особливості змісту й організації навчання учнів практичного курсу правознавства (9 клас)

Значним успіхом у становленні шкільного правознавства, явищем, що відповідало новітнім тенденціям розвитку української шкільної освіти є введення з 2009/2010 навчального року в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів предмета «Правоознавство. Практичний курс» в обсязі 35 годин на рік (*далі в статті називатимемо його «практичний курс правознавства – Т.Р.»*).

Запровадження для старших підлітків спеціального практичного курсу, основним результатом якого є перетворення права на важливий регулятор життя і поведінки учня в умовах його швидкої соціалізації обґрунтовується тезою про те, що кожна людина сьогодні має не лише ЗНАТИ, а й УМІТИ застосовувати правові знання у житті. О.Пометун зазначає, що «саме у підлітковому віці, коли дитина вперше самостійно «виходить у світ» та стикається з його «дорослим» і не завжди приємним обличчям, потрібно дати їй найбільш необхідні у повсякденному житті практичні знання про право та його

галузі, про права, свободи людини і обов'язки громадянина, про правові норми, що врегульовують суспільні відносини, права і обов'язки покупців і продавців, вчителя і учнів, пасажирів і водія у транспорті або пішоходів на дорозі, поведінку людей у громадських місцях, у сім'ї тощо» [12, 7]. Школярі потребують інформації про юридичні професії, правові процедури розв'язання життєвих проблем; вони мають знати, як поводитися в суді, міліції і т.п.

Зазначимо, що на момент уведення в загальноосвітніх навчальних закладах практичного курсу правознавства в 2009-2010 н.р. чинним залишався Державний стандарт 2004 року. В освітній галузі «Суспільствознавство» він містив вимоги до змісту шкільної правової освіти учнів, згідно яких в основній школі мають формуватися такі найважливіші знання, уміння й навички учнів як: здатність характеризувати явища та процеси суспільного життя, встановлювати зв'язок між подіями і явищами; знаходити інформацію, аналізувати, інтерпретувати й оцінювати її; формулювати, висловлювати та доводити власну думку, робити вибір і пояснювати позицію, вести дискусію; розмірковувати, спілкуватися, співпрацювати в навчанні, розв'язувати будь-які проблеми; свідомо дотримуватися правомірної громадянської поведінки, реалізовувати й захищати свої права, виконувати громадянські обов'язки [13].

У 2012 році набув чинності новий Державний стандарт базової та загальної середньої освіти [1], де в суспільствознавчому компоненті освітньої галузі «Суспільствознавство» є змістова лінія «Людина у правових відносинах», що передбачає засвоєння учнями відповідних уявлень, знань, вмінь і навичок.

Таблиця 2

Змістова лінія «Людина у правових відносинах»

Зміст освіти	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Людина у правових відносинах. Держава і право.	Знати і розуміти ознаки та сутність держави, права, правопорушень, юридичної відповідальності, основні положення

Правовідносини Правопорушення. Юридична відповідальність. Взаємозв'язок людини і держави. Конституційні права і свободи та обов'язки людини і громадянина. Людина – суб'єкт цивільних, сімейних, трудовах, адміністративних, кримінальних та інших правовідносин.	цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального законодавства щодо неповнолітніх осіб; уміти пояснювати, аналізувати та розв'язувати правові ситуації з використанням правових знань та положень нормативно-правових актів, застосовувати засвоєні поняття і вміння під час розв'язування простих життєвих ситуацій та регулювати власну поведінку відповідно до норм права в різних видах правовідносин; виявляти ставлення до власної поведінки і поведінки інших людей з точки зору норм права, оцінювати роль права в житті людини, значення Конституції України та законодавства, прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.
---	---

Згідно навчальної програми предмета, практичний курс правознавства покликаний закласти в учнів основи правових знань, сформувати в них повагу до права і закону, позитивне ставлення до діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, зацікавити учнів правознавством, озброїти їх уміннями діяти у життєвих ситуаціях відповідно до вимог норм права і положень законів. Як бачимо, програма практичного курсу правознавства узгоджується з положеннями Державного стандарту.

Метою вивчення названого предмета є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів. Указана мета досягається через виконання таких завдань: ознайомити учнів з правом, його важливою роллю в житті суспільства, сприяти усвідомленню ними найважливіших понять і термінів юридичної науки; сприяти формуванню у дітей фундаментальних цінностей, таких як права та свободи людини і громадянина, демократія, активна громадянська позиція, що

складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні; виробити в учнів уміння: використовувати правові знання для реалізації й захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати і регулювати свої взаємини з іншими; здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, послуговуючись нормами права, що стосуються неповнолітніх; опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів; застосовувати для розв'язування правових завдань критичне мислення, аналіз, синтез, оцінювання, рефлексію, уміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми; сформувати навички правомірної поведінки; розбудити у дев'ятикласників інтерес до права, заохотити їх до свідомого застосування й дотримання правових норм [11, 4].

Навчання дев'ятикласників практичного курсу правознавства передбачає: опанування школярами мінімальними практично значущими для них правовими знаннями; усвідомлення й правильне застосування ними найбільш важливих юридичних понять і термінів; розвиток навичок правомірної поведінки; засвоєння способів дії у різноманітних життєвих ситуаціях; розвиток уміння аналізувати явища, процеси, ситуації повсякденного життя з правової точки зору, використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав та законних інтересів; формування внутрішньої мотивації й активної громадянської позиції учнів.

Зміст практичного курсу правознавства розподілено за такими розділами:

Розділ 1. Правила і закони у твоєму житті.

Розділ 2. Ти – людина, громадянин, отже маєш права.

Розділ 3. Ти і цивільно-правові відносини.

Розділ 4. Закони в житті твоєї сім'ї.

Розділ 5. Твої права у трудових відносинах.

Розділ 6. Твої орієнтири в адміністративному та кримінальному праві.

Розділ 7. Твоя подорож у світ юридичних професій [11, 10].

Однією із суттєвих особливостей названого предмета, успадкованою ним, на нашу думку, від «Практичного права», є те, що змістовно він наповнений

інформацією, орієнтованою на життєві потреби та інтереси учнів 14-15 років. Відтак зміст передбачає ознайомлення учнів із нормами права і положеннями законодавства, що стосуються неповнолітніх осіб та з якими старші підлітки стикаються у повсякденному житті – в сім'ї, школі, громадських місцях тощо. Зміст, як зазначає О.Пишко, «формулюється в словесних конструктах, які є особистісно значимими для дітей, викликають у них пізнавальний інтерес і бажання дізнатися нове про право і закон (наприклад, розділ II називається «Ти – людина, громадянин, значить, маєш права», розділ IV має назву «Закони в житті твоєї сім'ї» і т. д.)» [5, 48]. Отже, практичний курс правознавства побудований на єдності нових для учнів юридичних знань, їхнього соціального досвіду й практичних дій щодо вирішення конкретних життєвих проблем.

Важливим є й те, що навчання учнів практичного курсу правознавства сприяє формуванню громадянських цінностей (право, закон, права людини, демократія, конституція тощо), правової культури та моделей поведінки, відповідних нормам права; спрямоване не стільки на розширення обізнаності учнів у праві, скільки на формування в них громадянських якостей та відповідних моделей мислення, переконання і поведінки [5, 47].

Серед інших особливостей змісту практичного курсу правознавства назвемо те, що учні знайомляться з правовим регулюванням соціальних ролей (виконуваних ними чи тими, що покладатимуться на них у майбутньому): учня (права і обов'язки учасників навчально-виховного процесу), працівника (пошук роботи, прийом на роботу, праця неповнолітніх працівників), споживача (права споживача, захист прав споживачів), власника (підстави набуття й припинення права власності, спільна сумісна власність батьків і дітей), подружжя (умови й порядок укладання шлюбу, права і обов'язки подружжя, особливості укладання шлюбу неповнолітніми особами) тощо [5, 46]. Відтак практичний курс правознавства є практико-орієнтувальним за змістом, що проявляється в наданні учням правової інформації практичного змісту, ознайомленні з типовими для їхнього віку проблемами і ситуаціями, пов'язаними з правом, та способами їх розв'язання; формуванні в учнів навичок реалізації та

застосування правових норм в повсякденному житті, умінь правомірно поводитися; отриманні досвіду відповідної поведінки, мислення, взаємодії й взаємовідносин з іншими людьми тощо.

Як предмет освітньої галузі «Суспільствознавство», практичний курс правознавства тісно пов'язаний із предметами цієї галузі, передусім із історією, так як часткові правові уявлення учнів про державу, право, закон, демократію, конституцію, форми власності, правове регулювання суспільних відносин у різні історичні епохи формуються в учнів при вивченні курсів історії. Тому в навчанні учнів практичного курсу правознавства слід реалізовувати міжпредметні зв'язки з історією, а також географією й літературою.

Продовжуючи наші міркування в цьому руслі, зазначимо, що практичний курс правознавства є пропедевтичним для засвоєння учнями змісту суспільствознавчих предметів і курсів у старшій школі: інваріантних – «Правознавство» (10 кл.), «Людина і світ» (11 кл.); варіативних курсів для учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку як-от «Права людини» (10-11 кл.), «Досліджуючи гуманітарне право» (10-11 кл.), «Основи демократії (громадянська освіта)». Пропедевтика цього предмета полягає у формуванні та розвитку в учнів важливих суспільствознавчих понять і категорій («демократія», «справедливість», «суспільство», «людина», «особа», «сім'я», «суспільні відносини», «право», «закон», «правовідносини», «права людини», «свобода», «обов'язок», «відповідальність» тощо), а також умінь їх застосування в навчальних і життєвих ситуаціях [5, 48].

Окрім того, до завдань практичного курсу правознавства віднесено здійснення первинної профорієнтації учнів щодо професій, пов'язаних із юриспруденцією, допомога у визначенні напрямку і профілю навчання в старшій школі. Тобто, він виконує роль курсу допрофільної підготовки учнів щодо суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Це особливо важливо, так як в практиці шкіл правознавчі курси допрофільної підготовки практично відсутні.

Наголосимо, що зв'язок предмета «Правознавство. Практичний курс» із його попередником – курсом за вибором учнів «Практичне право»

простежується в тому, що ефективно навчання учнів цього предмета передбачає домінування на уроках інтеракції – кооперативного навчання, ситуативного моделювання, обговорення дискусійних питань тощо. Це сприяє розвитку комунікативних навичок учнів, їхнього критичного мислення, вміння співпрацювати, взаємонавчатись, оцінювати одне одного.

У навчальній програмі предмета вказано, що правові знання дев'ятикласників не можуть і не повинні бути системними – вони залишаються на рівні елементарних правових уявлень та основних понять, як і розвиток умінь учнів знаходиться на етапі їх формування. Тому основним завданням учителя є надати цим знанням і умінням практичної спрямованості й відслідкувати їх відбиток у позитивних проявах правомірної поведінки учнів та їх оцінних судженнях [10, 5]. Відтак концептуально практичний курс правознавства не вимагає засвоєння учнями великого за обсягом навчального матеріалу й передбачає використання часу вчителем для пізнавальної діяльності учнів, їхньої високої активності, різноманітних методів, практичних вправ тощо. І це ще одна особливість змісту предмета та організації навчання, що проявляє його спорідненість із курсом за вибором учнів «Практичне право».

У навчальній програмі з практичного курсу правознавства зазначено, що «у контексті інтерактивного навчання правові знання, уміння, ставлення учнів набувають іншої форми, ніж у традиційному... зміст освіти, опрацьований учнем таким чином, є одночасно й інструментом для його самовдосконалення і розвитку як інтелектуального, так і особистісного» [10, 28]. На уроці учні в процесі взаємодії між собою та вчителем опановують системою апробованих способів діяльності щодо себе, соціуму, світу в цілому, засвоюють різні механізми пошуку та застосування знань, застосовують нові моделі поведінки й діяльності.

Із упровадженням предмета «Правознавство. Практичний курс» навчання дев'ятикласників правознавства змістилося у бік цілеспрямованого формування в них умінь аналізу правових норм щодо їх реалізації, свого власного місця і позиції в ситуації дії, навичок застосування правових знань у конкретних

ситуаціях, розвитку критичного мислення й комунікативних здібностей. Звідси слідує, що предмет «Правознавство. Практичний курс має значний потенціал у формуванні ключових (громадянської), галузевої (суспільствознавчої) та правової предметної компетентностей учнів.

Висновки

Таким чином, аналіз становлення практичного правознавства як предмета в школах України дає змогу висловити такі узагальнені міркування: 1) предмет «Правознавство. Практичний курс» (9-й клас) є сучасним шкільним предметом, у змісті й організації навчання якого зреалізовані концептуальні засади та інноваційні підходи до шкільної освіти в Україні; 2) мета і завдання названого предмета спрямовані на реалізацію основних завдань правової освіти учнівської молоді; 3) в основних засадах практичного курсу правознавства інваріантної частини навчального плану основної школи трансформовані основні інноваційні принципи, підходи й положення поширеного в 2000-2009 р.р. в українських школах курсу за вибором учнів «Практичне право» (8 (9) кл.), що був успішним вітчизняним відгалуженням освітньої програми Street Law.

Насамкінець зазначимо, що сьогодні для України демократизація й формування потужного громадянського суспільства є питаннями не удосконалення держави, а, в буквальному сенсі слова, виживання. Як показують останні події в нашій державі, без свідомих, ініціативних і відповідальних громадян з міцною суспільно спрямованою мотивацією, здатних до об'єднання у різноманітні організації для реалізації своїх прав, участі в розбудові інститутів демократичної держави, відстоювання демократичних свобод, контролю за органами влади, суверенітет України перебуватиме під постійною загрозою. Зважаючи на це, громадянську освіту та її складову правову освіту слід розглядати як пріоритетний напрямок виховання молоді й діяльності різноманітних інституцій суспільства. Відтак шляхи, зміст, форми правової освіти громадян мають стати предметом методичних досліджень і вектором практичної роботи фахівців сфері правової

освіти різних верств українського суспільства, в тому числі й учнівської молоді. І тут може стати в пригоді досвід програми «Практичне право».

Стаття не вичерпує всіх аспектів заявленої проблеми. Зокрема, окремими темами досліджень можуть бути питання, пов'язані з особливостями методики навчання учнів практичного курсу правознавства, характеристикою навчально-методичного забезпечення предмета, підготовки вчителів до викладання практичного курсу правознавства тощо.

Література:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011>, вільний. – Назва з екрана.
2. Адамсон А., Ээрик М., Флорен К., Кахру М., Ляэнеметс У., Руус Т., Сеэне А., Таммсаар М. Человек и право: Учебник для гимназий / А.Адамсон, М.Ээрик, К. Флорен, М.Кахру, У.Ляэнеметс, Т.Руус, А.Сеэне, М.Таммсаар. – Таллинн, 2001. – 155 с. : фотографии.
3. Андрусишин Б. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні [Електронний ресурс] / Богдан Андрусишин // Юстиніан. – 2007. – № 4. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>, вільний. – Назва з екрана.
4. Кроки до права: методичний посібник для шкіл, державних соціальних служб та громадських організацій, що працюють із підлітками і для підлітків / О.Суслова, О.Семіколенова, О.Пометун. – Експериментальне видання. – К. : «А.П.Н.». – 2000. – 174 с.
5. Пишко О.Л. Компетентнісно орієнована методика навчання правознавства учнів дев'ятих класів : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Олена Леонідівна Пишко. – К., 2015. – 251 с.

6. Пометун О. Курс «Практичне право» – новий підхід до правової освіти підлітків / О.Пометун // Шлях освіти. – 2000. – №4. – С. 32–34.
7. Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право: методичний посібник з курсу 8 (9) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. О.І. Пометун / Інститут громадянського суспільства. – К. : 2001. – 136 с.
8. Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право: Навч. посібн. для 8 (9) класів загальноосв. навч. закл. / За ред. О.І. – К. : Генеза, 2002. – 168 с.
9. Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право: Навч. посіб. : 8 кл. / О.І.Пометун, Т.О.Ремех, І.М.Гейко; За ред. О.І. Пометун. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 208 с.
10. Пометун О., Ремех Т. Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О.Пометун, Т.Ремех. – ПП «Вікторія». – 2009. – 31 с.
11. Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс: підручник для 9 кл. / О.Пометун, Т.Ремех. – К.: Літера ЛТД, 2009. – 192 с.
12. Пометун О., Ремех Т., Пилипчатіна Л. Правознавство. Практичний курс: методичний посібник для вчителів / О.Пометун, Т.Ремех, Л.Пилипчатіна. – К.: Логос, 2009. – 176 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» від 14 січня 2004 р. N 24. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/24-2004-п>, вільний. – Назва з екрана.
14. Пронькин В.Н., Гутников А.Б. Живое право. Занимательная энциклопедия практического права. Книга для учеников. Т. 1: Учеб. пособие для 8–11 кл. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского института права им. Принца П.Г. Ольденбургского, 2000. – 512 с.: ил.
15. Ремех Т. О. Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів : дис. канд. пед. наук. : спец. 13.00.02

«Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» /

Тетяна Олексіївна Ремех. – К., 2011. – 270 с.

16. <http://www.infogrant.ru/doc/11462.html>
17. <http://www.streetlawkg.org/history.php>
18. http://www.streetlawkg.org/bishkek/norm_akti_rash.php?ify_id=3